

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑ
(13ος-15ος αί.)

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος μὲ τὴν εἰσαγωγή τοῦ χρυσοῦ νομίσματος, τοῦ solidus, ποὺ θὰ παραμείνει ὅμως γνωστὸ κυρίως ὡς ὑπέρπυρο, ἐγκαινίασε τὴ μακρὰ περίοδο τῆς κυριαρχίας τοῦ Βυζαντίου στὴν οἰκονομία τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Δύσης¹. Τὸ «βυζαντινὸ» καὶ τὸ βενετικὸ δουκάτο θὰ ἀποδειχθοῦν τὰ μακροβιότερα γιὰ περισσότερους ἀπὸ ἑπτὰ αἰῶνες τὸ καθένα (ὡς τὸν 13ο αἰ. τὸ πρῶτο καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. τὸ δεύτερο) στὸν χῶρο τῆς Εὐρώπης². Ἡ καλὴ καὶ προπαντὸς σχεδὸν ἀμετάβλητη ἐσωτερικὴ τους ἀξία σὲ μέταλλο τὰ εἶχαν καταστήσει ἀποδεκτὰ στὶς ἀγορὲς τῆς Μεσογείου καὶ σταθερὴ μονάδα ἀναφορᾶς στὶς συναλλαγές.

Ὁ ἄργυρος ἦταν τὸ μέταλλο πάνω στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε τὸ νομισματικὸ σύστημα τῆς βόρειας Εὐρώπης, ποὺ εἶχε σχετικὰ μεταλλεῖα, ἐνῶ ὁ χρυσὸς ἀποτελοῦσε τὴ βάση κάθε οἰκονομικῆς πράξης στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὡς τὴν ἐνδότερη Ἀφρικὴ καὶ Ἀσία. Τὸ ἐμπόριο ὥστόσο μὲ τὴν Ἀνατολὴ ἐπέτρεψε στὶς μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας νὰ συσσωρεύσουν προοδευτικὰ ποσότητες χρυσοῦ, πράγμα ποὺ ὀδήγησε στὴν κοπὴ χρυσῶν νομισμάτων. Τὸ 1252 ἡ Φλωρεντία ἐκδίδει τὸ φλωρίνι (fiorino), τὸ

---

1. D. A. ZAKYTHINOS, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, Ἀθήνα 1948, σελ. 1-2, 5, 7.

2. PH. GRIERSON, «La moneta veneziana nell' economia mediterranea del Trecento e Quattrocento», *La Civiltà veneziana del Quattrocento*, Βενετία 1957, σελ. 78-79.

ἴδιο ἔτος ἢ Γένοβα τὸ *genovino* καὶ τὸ 1284 ἢ Βενετία κόβει τὸ *δουκάτο* (*ducato d'oro*).

Ἡ κοπή καὶ διείσδυση τῶν δυτικῶν χρυσῶν νομισμάτων ἐπισφράγιζε τὴν ἤδη ὑπάρχουσα ὑποβάθμιση τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος, πράγμα ποὺ γίνεται ἐμφανεστάτο στὸν πολιτικὸ τομέα μὲ τὴν ἐδραίωση τῶν Λατίνων κατὰ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία. Τὸ Ἀμόλφι μὲ τὸ ἔντονο ἐμπόριό του μὲ τὴ Β. Ἀφρική θὰ παίξει πρῶτο κερδοσκοπικὰ στὸ διμεταλλικὸ σύστημα (ὁ ἄργυρος ὑπερτιμᾶτο στὴν Ἀνατολή, ἐνῶ ὁ χρυσὸς στὴ Δύση) καὶ τὸ *ταῖ* τῆς (μουσουλμανικῆς ἢ μὴ) Σικελίας καὶ Ν. Ἰταλίας θὰ εἶναι τὸ πρῶτο κοινὰ ἀποδεκτὸ νόμισμα στὸ μεταίχμιο τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Μεσογείου³. Ὡς ἐμπόδιο (ἀλλὰ καὶ ἀντίδραση) τοῦ Βυζαντίου στὶς δραστηριότητες τῶν ἡγεμόνων τῆς Ν. Ἰταλίας ἤλθε ἡ παραχώρηση τῶν προνομίων στοὺς Βενετούς καὶ λοιποὺς βορειοϊταλοὺς.

Ὁ κόσμος τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μὲ τὴν ἐσωτερικὴ του ἐνδοχώρα, ὡς τὴν Κριμαία, τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα ἀλλὰ καὶ τὰ βόρεια Βαλκάνια, θὰ βρεθεῖ σὲ μιὰ πολὺπλοκὴ πραγματικότητα, καθὼς ἡ περιοχὴ ἔχει κατακερματιστεῖ σὲ κρατίδια, ἐπεκτείνεται ἢ κερδοσκοπία στὰ δύο εὐγενῆ μέταλλα, αὐξάνονται τὰ κέρδη ἀπὸ τὴ διαφορὰ τιμῆς μεταξὺ πρώτων ὑλῶν καὶ μεταποιημένων προϊόντων καὶ συντελεῖται σταθερά, μὲ ὅλες τῆς τὶς συνέπειες, ἡ διασύνδεση τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ νομισματικοῦ συστήματος. Τὸ νόμισμα, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια ποὺ τὸ ἔκοψε, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἀπλὸ ἐμπόρευμα, ὅπου ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία ἔχει πρωτιστὴ σημασία, ἀλλὰ ἔχουν λόγο καὶ ἡ σπανιότητα καὶ ὁ ὄγκος τῶν συναλλαγῶν, χωρὶς τὴ λογικὴ πάντως τῶν σημερινῶν κανόνων ἰσοτιμιῶν⁴.

Τὸ νομισματικὸ σύστημα ἔπρεπε νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τοῦ κράτους γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ὑπαλλήλων, τὴν ἀγορὰ ἐφοδίων ἢ ὀπλισμοῦ γιὰ τὸν στρατό, ἐνῶ ἡ ἄρχουσα εὐπορὴ τάξῃ ἀναζητοῦσε

3. D. ABULAFIA, «Maometto e Carlo Magno: le due aree monetarie italiane dell'oro e dell'argento», *Storia d'Italia, Annali 6*, Torino 1983, σελ. 242-243.

4. ZAKYTHINOS, *Crise monétaire*, σελ. 21.

προϊόντα πολυτελείας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὑπῆρχε τὸ λιανεμπόριο. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν πληρωμὴ συγκεκριμένου φόρου ἢ τιμήματος (ὅπως ναύλου) ἢ μισθῶν ὑποχρεώνει στὴν κοπὴ συγκεκριμένης ἀξίας νομίσματος, ποὺ ὅμως γρήγορα ἢ νοθεύοταν ἢ ἀντικαθιστόταν, πράγματα ποὺ ἐπιφέρουν σύγχυση στὴν ἀγορὰ, καθὼς μάλιστα ἡ ὀνομασία νομίσματος παραμένει σὲ κοινὴ χρῆση (χάρη εὐκολίας) παρὰ τὴν ἀλλαγὴ, προκαλώντας σήμερα στὸν ἐρευνητὴ ἀμηχανία. Ἡ Δύση ἐνσωματώνει τὴν Ἀνατολὴ στὸ σύστημά της, δημιουργώντας ἐκεῖ ὄχι μόνο οἰκονομικὲς ἀλλὰ καὶ κοινωνικὲς μεταφυτεύσεις, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ «μιά περιφέρεια ποὺ θὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν νομισματικὸ καπιταλισμὸ καὶ τὴν τοκογλυφία τῶν Ἰταλῶν»⁵. Ἡ περίοδος τῆς Λατινοκρατίας ἀρχίζει λοιπὸν μὲ δεδομένα: α) Τὴν ἐξανέμιση τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἀποδυναμώση κάθε ἐνεργοῦ ρόλου του στὴν ἀγορὰ, β) Τὴν παντοδυναμία τοῦ βενετικοῦ νομίσματος, μὲ ἐταίρους τὸ φλωρίνι καὶ τὸ *genovino*. Τὰ νομίσματα αὐτὰ θ' ἀποτελοῦν στὸ ἐξῆς τὸ «ἀντίκρουσμα» κάθε πληρωμῆς καὶ τὸ ἀσφαλὲς καταφύγιο ἀποταμίευσης καὶ κεφαλαιοποίησης.

Γιὰ τὴν καταγραφή τῶν νομισμάτων στὴ λατινοκρατούμενη μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα τρεῖς εἶναι οἱ πηγές: α) τὰ ἔγγραφα (συμβολαιογραφικὰ συνήθως), β) τὰ εὐρήματα (θησαυροὶ) καὶ γ) τὰ ἐγχειρίδια τῶν ἐμπόρων. Οἱ γραπτὲς μαρτυρίες εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμες, γιατί στὶς ἀνασκαφὲς ἀνευρίσκονται κυρίως οἱ ὑποδιαίρέσεις τοῦ νομίσματος, ὥστε νὰ καθίσταται δυσχερὴς ἡ ὀλοκλήρωση τῶν γνώσεών μας γιὰ τὸ ὑπάρχον σύστημα. Ἡ διεξόδυση τῶν Ἰταλῶν ἐμπόρων στὰ ἐδάφη τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς πέραν Ἀνατολῆς πα-

5. H. BRESCH, «Reti di scambio locale e interregionale nell'Italia dell'alto Medioevo», *Storia d'Italia, Annali 6*, Τορίνο 1983, σελ. 177.

Γιὰ τὴ νομισματικὴ τῆς Λατινοκρατίας ἰδιαίτερα χρήσιμες οἱ συνθετικὲς μελέτες τοῦ Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑ, «Νομίσματα μὲ νόμιμη κυκλοφορία στὸ Ἴόνιο κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κυριαρχίας», *Τὸ Ἴόνιο· Οἰκολογία-Οἰκονομία-Ρεύματα ἰδεῶν (Πρακτικὰ Συμποσίου 1985)*, Ἀθήνα 1990, σελ. 197 κ.έ. καὶ τῆς Μ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, «Συμβολὴ στὴν ἐρευνα τῆς κυκλοφορίας μεσαιωνικῶν νομισμάτων στὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (1204-1449)», *Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-3 Μαΐου 1990)* Ἄρτα 1992, σελ. 125 κ.έ.

ρουσίασε εύλογα προβλήματα επικοινωνίας, γνωριμίας με τὰ μετρικά συστήματα, με τὰ νομίσματα και τὰ ἐμπορικά ἔθιμα τῆς κάθε περιοχῆς. Γιὰ προσωπική χρήση ὡς και τῶν συνεργατῶν τους οἱ ναυτικοὶ αὐτοὶ ἔμποροι τηροῦσαν σημειώσεις και ἡμερολόγιο, ὥστε ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα νὰ ἔχουν συγκροτηθεῖ πίνακες και «ὁδηγοί». Ἔως τὴν περίοδο τοῦ ἔργου τοῦ Bartolomeo de Pachi, πὺ τυπώθηκε τὸ 1503, ἔχουν ἐντοπισθεῖ ἄλλα ἑπτὰ μεγάλα ἢ μικρὰ κείμενα, με σπουδαιότερα τὰ ἔργα τοῦ Canal (1311) και τοῦ Pegolotti (1340)⁶. Με τὴ βοήθεια τῶν στοιχείων πὺ προσφέρονται ἀπὸ τὶς παραπάνω πηγές θὰ προσπαθήσουμε με συντομία νὰ περιγράψουμε τὴ νομισματική κατάσταση, ὅπως αὐτὴ ἐξελίχθηκε στὴ διάρκεια τῆς Λατινοκρατίας, ὡς τὸν 16ο αἰώνα.

Γιὰ τὶς ποσότητες ἀργυρῶν και χρυσῶν νομισμάτων πὺ κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀνατολὴ ὑπάρχουν εἰδήσεις, ἀλλὰ πρέπει πάντοτε νὰ ὑπολογίζουμε α) ὅτι συχνὰ τὸ μέταλλο ἔφθανε στὸν τόπο ἐμπορίου σὲ ράβδους και ἐκεῖ ἐπιλεκτικὰ κοβόταν σὲ νόμισμα⁷, και β) ὅτι ἡ ἀναφορὰ σὲ χρυσὸ δουκάτο δὲν σημαίνει πάντα κυριολεκτικὰ νόμισμα σὲ χρυσὸ ἀλλὰ ἀπλῶς ἀναγωγὴ, ἐνῶ πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ ἄργυρο (σὲ ράβδο ἢ νόμισμα). Τὴν μεταφορὰ μετάλλου συναγωνιζόταν, θὰ λέγαμε, τὸ λογιστικὸ χρῆμα⁸, ἀφοῦ

6. Zibaldone da Canal, *manoscritto mercantile del sec. XIV*, a cura di A. STUSSI, Βενετία 1967. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς τὸ ἄρθρο τοῦ F. C. LANE, «Manuali di mercatura e prontuari di informazioni pratiche», ὁ.π., σελ. XLVIII-LVIII.— R. LOPEZ, «Il più antico manuale italiano di pratica della mercatura», στὸν τόμο S. Mariotti, *Produttività e tecnologie*, Φλωρεντία 1981, σελ. 461-469.

7. E. ASHTOR, «Pagamento in contanti e baratto nel commercio italiano d'oltremare (secoli XIV-XVI)», *Storia d'Italia, Annali* 6, Τορίνο 1983, σελ. 368. Τὸ 1344 οἱ Βενετοὶ ἔλαβαν ἀπὸ τὸν σουλτᾶνο τοῦ Καῖρου τὴν ἄδεια νὰ κόβουν dirhem ἀπὸ ράβδους ἀργύρου πὺ ἔφεραν ἀπὸ τὴ Δύση. Πρβλ. R. CESSI, *Problemi monetari veneziani (fino a tutto il sec. XIV)*, Πάδουα 1937, σελ. XIII.

8. «Οἱ οἱ ἱστορικοὶ τῆς οἰκονομίας ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Σημειῶνω ἐδῶ τὰ εὐκατάληπτα κεφάλαια τοῦ J. HEERS, *Gènes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Παρίσι 1961, σελ. 91 κ.έ. και 191, ὅπου ὑπογραμμίζει ὅτι στὶς ἐμπορικές πράξεις πολὺ μικρὸ μέρος πληρωνόταν σὲ ρευστὸ χρῆμα. Ἡ κεφαλαιοποίηση (καπιταλισμὸς) στὴ Δύση ἀρχίζει ἀκριβῶς με τὴν ὀργανωμένη ἀγορὰ γιὰ βραχυπρόθεσμο δανεισμὸ με βᾶση συναλλαγματικές πράξεις στὴ διαφορὰ τιμῆς τῶν νομισμάτων στὶς ἄλλες χῶρες.

μάλιστα οἱ συμβολαιογράφοι ἢ οἱ ἰδιωτικὲς τράπεζες ἀνοίγαν λογαριασμούς, μέσω ἀκόμη τῶν ἀνταποκριτῶν τους στὶς «σκάλες» τῆς Ἀνατολῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ ἔμποροι ἀπέφευγαν τὴν ριψοκίνδυνη μεταφορὰ μετάλλου καὶ ταυτόχρονα τὶς πολύπλοκες διαδικασίες μετατροπῆς ἀπὸ νόμισμα σὲ νόμισμα. Στὸ συγκεντρωτικὸ σύστημα τῆς Δύσης οἱ συναλλαγές στὴν Ἀνατολή εἶχαν ὡς σταθερὴ βάση τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν μητροπολιτικῶν ἀγορῶν, τῆς Βενετίας πρῶτα καὶ κατόπιν τῆς Φλωρεντίας, τῆς Νάπολης ἢ Γένοβας. Οἱ Φλωρεντινοὶ ἦταν ἴσως οἱ καλύτεροὶ τραπεζίτες, ἀλλὰ ἡ Βενετία μὲ τὸ δίκτυο τῶν κτήσεών της καὶ τὸν ὄγκο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ὅπως καὶ μὲ τὶς ἀξιόπιστες νομισματικὲς μονάδες, ἦταν ἡ χρηματαγορὰ. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ βενετικὴ ἐκδοτικὴ τράπεζα Zecca μιμήθηκε τὸ τορνέζιο, τὸ φλωρεντινὸ δουκάτο ἢ τὸ ναπολιτάνικο τζιλιᾶτο, οἱ ἐκδόσεις της ἔγιναν πιὸ ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς τῶν ἄλλων πόλεων.

Αἰχμὴ κρούσεως γιὰ τοὺς Βενετοὺς ὑπῆρξε τὸ ἀργυρὸ grosso, ποὺ κόπηκε τὸ 1202. Αἰτία δὲν ἦταν μόνον ἡ χρηματοδότηση τῆς Δ' Σταυροφορίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑποτίμηση τοῦ denaro, ὥστε ἡ Βενετία ἔπρεπε νὰ κυκλοφορήσει ἓνα ὑπερτιμημένο καὶ σταθερὸ νόμισμα⁹. Ὡστόσο ἡ ἀγορὰ δὲν ἦταν λογικὸ νὰ ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὶς ὡς τότε συνήθειες, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἔφερνε ἀπρόβλεπτη σύγχυση, καὶ γι' αὐτὸ τὸ βενετικὸ κράτος διατήρησε, ὡς ὑποδιαίρεση τοῦ grosso, τὸ denaro μὲ τὰ διάφορα ὀνόματα προέλευσής του, ὡς *sterlino* (ἀγγλικὸ)¹⁰ ἢ *tornese* (γαλλικὸ). Στὴν Εὐβοία ἀναφέρεται τὸ denaro μὲ τὴν παλαιότερη ὀνομασία ὡς *bagattino*¹¹. Γιὰ τὸν ἐρευνητὴ δημιουργεῖται πάντως ἀμηχανία, γιατί ἀναφέρεται ἡ *lira*. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποτελεῖ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, ὅταν ἡ

9. ABULAFIA, «Maometto...», σελ. 260. Ἡ ὑποτίμηση τοῦ denaro εἶχε ἐπιφέρει καὶ ἄνοδο τῶν τιμῶν.

10. Ἀπαντᾶται καὶ ὡς penny ἢ esterling. Βλ. E. MARTINORI, *La moneta*, Ρώμη 1977, σελ. 148 καὶ 373. Τὸ βενετικὸ νόμισμα μιμοῦνται οἱ ἡγεμόνες τῆς Μυτιλήνης, Ρόδου, Φώκαιας, Χίου.

11. FRANCESCO BALDUCCI PEGOLOTTI, *La pratica della mercatura*, ed. by A. Evans, Καίμπριτζ Μασσ. 1936, σελ. 149. Στὴ Βενετία τὸ bagattino κόπηκε τὸ 1442.

μονάδα βάρους χρησιμοποιόνταν στὸν ὑπολογισμὸ χρηματικῶν ποσῶν. Ἡ lira ἦταν ποσότητα denari (ποὺ σημειώνονται piccoli) ἢ grossi. Μόλις τὸ 1471/2 θὰ κοπεῖ τὸ νόμισμα lira (trono). Ὅπως, τὸ 1328 θὰ κοπεῖ τὸ soldo (= soldino vecchio) καὶ τὸ 1353 τὸ soldino¹².

Πολὺ σωστὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς «ἔπρεπε κατὰ τὸ δυνατόν νὰ περιορίζονται στὴ χρῆση μικρῶν ὑπερτιμημένων νομισμάτων»¹³. Ἡ λογικὴ αὐτὴ ἐντάσσεται στὴ σχέση μητρόπολης καὶ κτήσης, ὅπως τονίσαμε παραπάνω, ὥστε ἡ περιφέρεια νὰ μὴν μπορέσει νὰ δημιουργήσει αὐτόνομη οἰκονομία. Οἱ ὑποδιαίρέσεις μάλιστα ποὺ φθάνουν στὸν ἑλληνικὸ εὐρύτερο χῶρο εἶναι ὅλες ἀπομιμήσεις καὶ τὸ νόμισμα ἀναγωγῆς σπάνια φθάνει στὸν τόπο: ἀργυρὸ grosso ἢ χρυσὸ δουκάτο χρησιμοποιοῦνταν στὶς συναλλαγές μεταξύ Βενετῶν ἢ ἄλλων Ἰταλῶν ἐμπόρων. Οἱ τελευταῖοι συνάπτουν συμφωνίες στὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ οἱ πληρωμές θὰ γίνουν στὴ Βενετία¹⁴, ὅπου τελικὰ τὸ χρῆμα ἐπιστρέφει. Ρευστὸ χρῆμα ὑπῆρχε βέβαια στὰ μεγάλα κέντρα, τῆς Ἀμμοχώστου, τοῦ Χάνδακα, ὅπως καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου οἱ μεγαλέμποροι ἔπρεπε νὰ κινοῦνται μὲ ἄνεση¹⁵, ἀλλὰ δὲν θὰ πρέπει νὰ παρέ-

12. N. PAPADOPOLOI, *Sul valore della moneta veneziana*, Βενετία 1885, σελ. 19-20. Σὲ ἔγγραφο τοῦ 1304 ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι *sanno essere consuetudine di Venezia che scrivendosi lire s' intende di Piccoli, mentre si aggiunge di grossi quando sono tali.*— R. PREDELLI, *I libri Commemoriali della republica di Venezia, regesti*, τόμ. I, Βενετία 1876, σελ. 48, ἀρ. 222. Τὸ soldo παρέμεινε νόμισμα ἀναγωγῆς (ὑπολογισμοῦ-λογιστικὸ) καὶ καταχρηστικὰ θεωροῦμε τὸ soldino vecchio ὡς soldo. Τὸ νόμισμα τοῦ soldo ἐμφανίζεται τὸ 1523 (N. PAPADOPOLOI, *Le monete di Venezia*, τόμ. II, Βενετία 1907 σελ. 168). Τὸ 1339 κόβεται τὸ mezzanino ποὺ ἔχει 16 piccoli (δηλ.μισὸ grosso), ἐνῶ τὸ (μισὸ soldino παρέμεινε στὰ 12 piccoli. Ὑποδιαίρεση τοῦ piccolo (denaro) εἶναι τὸ bianco piccolo) καὶ τὸ quartarolo (1/4 τοῦ piccolo). Τὸ soldino ἔχαιρε ἐμπιστοσύνης στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο A. M. STAHL, «Ἐνα “εὔρημα” βενετσιάνικων καὶ οὐγγρικῶν νομισμάτων», *Νομισματικὰ Χρονικὰ* 13 (1994), 96-99.

13. A. Π. ΤΖΑΜΑΛΗ, «Τὰ ἐπισημασμένα Σεζίνι», *Νομισματικὰ Χρονικὰ* 11 (1992), σελ. 70.

14. PREDELLI, *Commemoriali*, τόμ. I, σελ. 50, ἀρ. 233, σελ. 205, ἀρ. 170.— A. LOMBARDO, *Nicola de Boateriis, notaio in Famagosta e Venezia (1355-1365)*, Βενετία 1973, σελ. 21, ἀρ. 11 (1360), σελ. 23, ἀρ. 15 (1360), σελ. 27, ἀρ. 21 (1360), σελ. 62, ἀρ. 57 (1361) κ.ἄ.

15. Σὲ προικοσύμφωνο τοῦ 1361 στὴν Ἀμμόχωστο σημειώνονται σὲ μετρητὰ δι-

μενε γιὰ πολὺ καιρὸ ἀνενεργό. Ἡ ὑφὴ τῆς ἀγορᾶς στὴν Ἀνατολὴ δὲν προδιέθετε γιὰ ἀποθησαύριση ὁποιοιδήποτε νομισμάτων, οὔτε αὐτὰ νὰ κρατοῦνται ἔκθετα σὲ ἰδιωτικὰ χέρια.

Οἱ ἐρευνητὲς ἔχουν ἐντοπίσει τρία νομισματοκοπεῖα ὀβολῶν καὶ τορνεζίων στὴ Νότια Ἑλλάδα: Γλαρέντζα (1267;-1364;), Κόρινθο (1250;-1283)¹⁶ καὶ Θήβα (1240-1311)¹⁷. Οἱ ὀβολοὶ (χάλκινοι) καὶ τὰ τορνέζια (ἀσημοχάλκινα) ποὺ αὐτὰ κυκλοφόρησαν εἶχαν γίνεи ἀποδεκτὰ στὸν εὐρύτερό τους νοτιοβαλκανικὸ καὶ αἰγαιακὸ χῶρο, ὥστε νὰ προστρέχουν σ' αὐτὰ καὶ νὰ λιώνουν ἄλλα νομίσματα τόσο ἀπὸ τὶς δυτικὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς γύρω ἀνατολικὲς ἐπικράτειες¹⁸. Τὰ νομισματοκοπεῖα τῆς Γλαρέντζας (τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἀχαΐας) καὶ τῶν Θηβῶν (τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἀθήνας) ἦταν αὐτὰ ποὺ ἔκοψαν τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ, ἀλλὰ (ὅπως καὶ τῆς Κορίνθου γιὰ τὴν Ἀχαΐα) ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα στὸν φραγκοκρατούμενο χῶρο. Τυπικὰ θὰ πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε σὲ κάθε ἡγεμονία καὶ ἓνα νομισματοκοπεῖο, τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἡ ὑπαρξὴ στὰ κέντρα αὐτὰ ἱκανῶν τεχνιτῶν. Παραδείγματός χάρη, οἱ Τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας ἢ ἡ Βαρωνία τῆς Καρύταινας εἶχαν δυνατὸτητα νὰ παραγάγουν μῆτρες; Ἡ μήπως γιὰ τὰ ὀλίγα νομίσματά τους (σὲ ποσότητα καὶ εὐρήματα) παράγγελλαν τὴν κοπὴ στὸ γειτονικὸ τους νομισματοκοπεῖο, ποὺ ἦταν τῶν Θηβῶν ἢ τῆς Γλαρέντζας; Τὸ θέμα αὐτὸ ἐμπλέκεται καὶ μὲ τὴ νομικὴ προστασία ποὺ προϋπέθετε κάθε ἔγκυρη νομισματικὴ ἔκδοση. Τὸ πριγκιπᾶτο τῆς Ἀχαΐας (μὲ τὴν ἄμεση

---

santios albos de Cipro quattuor millia in denariis numeratis, ἀλλὰ καὶ ἄργυρος καὶ χρυσὸς προφανῶς σὲ ράβδους. LOMBARDO, *Nicola de Boateriis*, σελ. 73, ἀρ. 70.

16. Τὸ 1249 ἔλαβε ὁ Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουῖνος τὴν ἄδεια κοπῆς ἀπὸ τὸν Λουδοβῆγο Θ' τῆς Γαλλίας. A. ENGEL - R. SERRURE, *Traité de numismatique du Moyen Age*, τόμ. II, Παρίσι 1890, σελ. 918.

17. Ἡ συζήτηση γιὰ τὶς περιόδους τοῦ κάθε νομισματοκοπεῖου συνεχίζεται. Προτείνεται ἀκόμη ἡ ὑπαρξὴ ἐργαστηρίων κοπῆς στὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Ναύπλιο. A. Π. TZAMALH, «Ἡ πρώτη περίοδος τοῦ Τορνεζίου», *Νομισματικά Χρονικά* 10 (1991), 43-66.— D. M. METCALF, «Ἐνας σχολιασμὸς τῆς κυκλοφορίας τῶν τορνεζίων τοῦ Καρόλου Ἀνζού καὶ τῆς χρονολογήσεώς τους», *Νομισματικά Χρονικά* 11 (1992), 33-37.

18. METCALF, «Ἐνας σχολιασμὸς...», σελ. 37. Καὶ ἡ Χίος μιμήθηκε τὸ ἀρχαῖο νόμισμα στὶς ἐκδόσεις τῆς. A. MAZAPAKH, «Τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Χίου τὴν περίοδο τῶν Ζαχαρία 1304-1329», *Νομισματικά Χρονικά* 11 (1992), σελ. 47.

εξάρτησή του από τους Νοτιοϊταλούς ηγεμόνες), ή Χίος (ἀποικία τῆς Γένοβας), ή Ρόδος (τῶν Ἴπποτῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη), ή Κύπρος (στή γαλλική σφαῖρα) εἶχαν λάβει ἀπό δυτικούς ηγεμόνες τὴν ἄδεια κοπῆς, τὴν ὀριζόμενη ἀπὸ τὸ «jus monetæ»¹⁹. Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες ηγεμονίες μπορούμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι λάμβαναν τὴν ἄδεια ἀπὸ τὰ πλησιέστερα ἰσχυρότερα κρατίδια. Ἐξ-ἀλλου, στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἔχουμε οὐσιαστικά νομίσματα «προβολῆς» καὶ γοήτρου (prestige) καὶ μὴ ἐμπορικοῦ ἀντικρύσματος. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία κατατάσσονται τὰ Σάλωνα, ή Ὑπάτη (Νέα Πάτρα), ή Ναύπακτος, ή Κέρκυρα καὶ ή Τήνος²⁰.

Ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα μὲ τὰ νομίσματα τῶν κρατῶν μὲ ἰσχυρὴ οἰκονομία, ὅμοια καὶ οἱ τότε ἰσχυρὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας προσπαθοῦσαν νὰ κυκλοφοροῦν τὸ νόμισμά τους, πού ἦταν ὑπερτιμημένο ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ του ἀξία, ὅταν αὐτὸ ἔφθανε στὰ ἀσθενῆ κράτη τῆς Ἀνατολῆς, γιατί στὸ μέταλλο προστίθετο τὸ πολιτικὸ βᾶρος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ ἔμποροι ἔσπευδαν νὰ καταθέσουν ξένα νομίσματα ἢ ράβδους στὴ Zecca τῆς Βενετίας γιὰ νὰ λάβουν grossi, ducati ἢ zecchini, πού ἀργότερα θὰ χρησιμοποιοῦσαν στὶς συναλλαγές στὴ Δύση καὶ Ἀνατολή. Τὴν πολιτικὴ του δύναμη ἐκμεταλλεύθηκαν καὶ πάλι οἱ Βενετοὶ κόβοντας tornesi (-selli), γιὰ τὸν νότιο ἑλληνικὸ χῶρο, ἢ gigliati (τὰ carlini τῆς Νάπολης) ἢ, ἀργότερα, scudi καὶ talleri. Τὴ βενετικὴ αὐτὴ δραστηριότητα ὑπέστησαν οἱ ἀγορές, ἐνῶ ή Βενετία δὲν ἀνεχόταν στὸ ἔδαφός τῆς παραποιημένα ἢ ἀπομιμήσεις ἢ ἀπλῶς ξένα νομίσματα, ἐπιβάλλοντας κατὰ καιροὺς αὐτὰ νὰ παραδίδονται στὴ Zecca γιὰ λιώσιμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς κυκλοφορίας, τὸ κράτος κέρδιζε καὶ ἀπὸ τὸ ποσοστὸ πού παρακρατοῦσε ὡς ἔξοδα. Ἀκόμη, δὲν παραδιδόταν ἀμέσως ὅλη ή ποσότητα σὲ βενετικὸ νόμισμα, ὥστε

19. ENGEL - SERRURE, *Traité*, τόμ. I, Παρίσι 1890, σελ. XL.

20. ENGEL - SERRURE, *Traité*, τόμ. II, Παρίσι 1890, σελ. 920-923. Αὐτοὶ θεωροῦν ὅτι τὰ νομίσματα κόπηκαν στοὺς τόπους αὐτοὺς. Δὲν θὰ μπορούσαμε ὁμῶς νὰ δεχθοῦμε ὡς πιθανότατη τὴν πρόσκληση τεχνίτη ἀπὸ τὰ γειτονικὰ νομισματοκοπεῖα; Οἱ ἐκδόσεις τῆς Ναυπάκτου εἶχαν τὴν εὐρύτερη διάδοση. Α. Π. ΤΖΑΜΑΛΗ, «Τὸ εὔρημα τῆς Ἡλείας», *Νομισματικὰ Χρονικὰ* 13 (1994), 70-72.

νὰ παραμένουν πάντα ἱκανὲς ποσότητες ὡς ἀντίκρουσμα. Ὅταν ὅμως τὸ κομμένο χρῆμα γινόταν πληθωρικὸ ἢ κάποια τοπικὴ ἀγορὰ εἶχε τάσεις νὰ κεφαλοποιήσῃ νομίσματά της, τότε ἡ Βενετία ἀπαγόρευε τὴν κοπὴ καὶ συγκέντρωνε βαθμιαῖα τὴ συγκεκριμένη ἀξία. Αὐτὸ συνέβη μὲ τὰ torneselli, ποὺ ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα ἀποσύρθηκαν. Δὲν εἶχε ἀσφαλῶς προβλέψει αὐτὴ τὴν τροπὴ ἡ Βενετία, ὅταν στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα εἶχε κόψει torneselli κατ' ἀπομίμηση τῶν sterlini, ὅποτε ἡ ἀγορὰ τῆς Γλαρέντζας ἔπαυσε νὰ δέχεται τὸ ἀγγλικὸ νόμισμα, καθὼς «gli sterlini non vi si vendono né vi si veggiono, ma ispendonvisi torneselli piccioli»²¹. Ἐκτοπίζει λοιπὸν τὸ βενετικὸ τὸ ξένο νόμισμα καὶ τὶς ἐλλαδικὲς του ἐκδόσεις (Γλαρέντζα, Ναύπακτος κ.λπ.).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου συναντῶνται οἱ νομισματικὲς ἐκδόσεις τῶν δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν χωρῶν καὶ μαρτυροῦν γι' αὐτὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐκεῖ Βαίλου²², δύσκολα θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντοπίσουμε παρόμοιας ἐμβέλειας ἄλλα κέντρα. Ὁ Metcalf θεωρεῖ μεγάλη ἀγορὰ τὴν Θεσσαλονίκη καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Δαλματίας²³. Παράλληλα, ἀσφαλῶς τὰ λιμάνια ἢ τὰ ἐσωτερικὰ διοικητικὰ κέντρα εἶχαν κίνηση καὶ συναλλαγὴ. Ἐκεῖνο ὡστόσο ποὺ βοηθᾷ πρὸ συγκεκριμένα τὸν ἐρευνητὴ εἶναι τὰ εὐρήματα. Σπουδαία ὠθησὴ στὴ μελέτη τῶν νομισματοκοπειῶν καὶ τῶν ἴδιων τῶν νομισμάτων ἔδωσε ὁ θησαυρὸς τοῦ Ξηροχωρίου²⁴, ἐνῶ ἀξιόλογα

21. PEGOLOTTI, *La pratica*, σελ. 116-117. Πρὶν γίνῃ ἀπλῶς νόμισμα ἀναγωγῆς-λογιστικὸ (ideale) τὸ sterlino ἀσφαλῶς κυκλοφοροῦσε. Πρβλ. N. PAPADOPOLI, *Le monete di Venezia*, τόμ. I, Βενετία 1893, σελ. 175-180. Ἐξάλλου τὸ tornese (-sello) δὲν εἶχε ἐξαρχῆς χαμηλὸ κρᾶμα. Πρβλ. A. ΤΖΑΜΑΛΗ, *Τὰ νομίσματα τῆς Φραγκοκρατίας*, Ἀθήνα 1981, σελ. 75-77. Στὸν Pegolotti (σελ. 117) ἀναφέρεται τὸ dobbiere, δηλ. ἡ ντόπια ἢ ντουμπλόνη, νόμισμα τῆς Ἀραγωνίας. Αὐτὸ ὑποδιαιρεῖται σὲ tari καὶ grani. Πιστεύουμε ὅτι μὲ τὸν προσδιορισμὸς: della Morea, πρόκειται γιὰ μονάδα βάρους τοῦ χρυσοῦ, μὲ βάση τὸ ἰσπανικὸ νόμισμα ποὺ ἔφθανε ὡς ἐκεῖ. Βλ. R. E. ZUPKO, *Italian weights and measures from the Middle Ages to the nineteenth century*, Philadelphia 1981, σελ. 107-108 (doppia) καὶ 121-123 (grano).

22. ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, «Τὰ νομίσματα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 16ο αἰώνα καὶ ἡ "Nazion Veneta"», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Γ. Μανούσακα*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1994, σελ. 315-323.

23. D. M. METCALF, *Coinage in the Balkans 820-1355*, Σικάγο 1966, σελ. 72-73.

24. Νότια τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἔγινε ἀντικείμενο μελετῶν ἀπὸ Τζαμαλῆ καὶ Metcalf.

εύρήματα έχουμε από τους Δελφούς, τὸ Ὀριον (πλησίον τῆς Κύμης), τὴν Ἀθήνα, τὴν Πύλο, τὴν Κόρινθο, τὴ Γλαρέντζα²⁵, τὴν Κέρκυρα²⁶, τὰ Ἰωάννινα, τὴν Ἄρτα, τὸ Βόλο²⁷. Ὅπου ὑπάρχουν τοπικὰ ἐργαστήρια, ἡ πλειονότητα εἶναι τοπικὰ νομίσματα καὶ προστίθενται τὰ γαλλικὰ τορνέσια (deniers) καὶ τὰ grossi. Τὰ τελευταῖα συναντοῦμε στὶς ἀλβανικὲς ἀκτές²⁸, ἐνῶ βορειότερα διαπιστώνουμε πλῆθος ἀπὸ τὶς σερβικὲς ἀπομιμήσεις. Πιὸ ἐνδότερα οἱ Βούλγαροι θὰ προβοῦν σὲ μιμήσεις τοῦ βενετικοῦ δουκάτου, ποὺ ἔχει φήμη ὡς τὴν ἐσωτερικὴ Κριμαία καὶ μέσω τοῦ Βόλγα φθάνει στὴ Μολδαβία²⁹. Τὰ ἔγγραφα ὅμως ὁμιλοῦν γιὰ ἑκατομμύρια δουκάτα ποὺ ἔλαβαν τὸν δρόμο τῆς Ἀνατολῆς καὶ γιὰ κοπὴ 350.000 δουκάτων τὸν χρόνο ποὺ στέλνονταν στὴ μουσουλμανικὴ Μεσόγειο³⁰. Ὑπολογίσθηκε ἀκόμη ὅτι ἐκδόθηκαν 5.000.000 torneselli κατὰ τὴ θητεία τοῦ δόγη Antonio Venier (1382-1400)³¹.

Μὲ σαφήνεια ἔχει διατυπωθεῖ ἡ διαδικασία ἀπορρόφησης τῶν παραπάνω ποσοτήτων μετάλλου, ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ἡ σπανιότητα (τὸ tornesello ἀνευρίσκεται σὲ σχετικὲς ποσότητες, γιὰτὴ κόπηκε σὲ μεγαλύτερες) στὰ εύρήματα σήμερα. Τὰ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ νομίσματα ποὺ κυκλοφοροῦσε ἡ Βενετία κατὰ ἓνα μέρος πῆγαιναν στὴ Δυτικὴ Μεσόγειο, γιὰ ἀλάτι, σιτηρὰ ἀπὸ τὴ Ν. Ἰταλία ἢ

25. Βλ. χάρτη ἀπὸ METCALF, «Ἐνας σχολιασμός...», σελ. 28.

26. ΤΖΑΜΑΛΗ, «Τὰ ἐπισημασμένα Σεζίνι», σελ. 76.

27. METCALF, *Coinage*, σελ. 70, 126, 195. Γιὰ τὴν Ἄρτα τὴν ἐποχὴ αὐτή, HELENE YANNAKOPOULOU, *La region de la Grèce de l'Ouest aux XV. et XVI. siècles*, Παρίσι 1983, σελ. 118 κ.έ.

28. METCALF, *Coinage*, σελ. 194.

29. O. ILIESCU, «La monnaie vénitienne dans les pays roumains de 1202 à 1550», *RESEE* 15 (1977), σελ. 355 κ.έ.

30. ASHTOR, «Pagamento...», σελ. 373. Κατὰ τὴ θητεία τοῦ δόγη Tommaso Mocenigo κόβονταν κατ' ἔτος 1.200.000 χρυσᾶ δουκάτα καὶ 800.000 ἀργυρᾶ νομίσματα, δηλαδὴ στὴν ἐννεατία 1414-1423 ἔχουμε τὸν ὑψηλὸ ἀριθμὸ τῶν 10.800.000 χρυσῶν δουκάτων! Σημειώνουμε τὸ δουκάτο εἶχε βάρος 3,5 γραμμάρια περίπου (τῶν 100 βαθμῶν καθαρότητος). PAPANOLLI, *Le monete*, τόμ. I, σελ. 250. Τοὺς ἀριθμοὺς υἱοθετεῖ ὁ F. C. LANE, «Exportations vénitienes d'or et d'argent de 1200 à 1450», *Études d'histoire monétaire*, ed. J. Day, Λίλλα 1984, σελ. 26-38. Γύρω στὸ 1423 ἡ Βενετία ἔκοβε 30.000 κιλά ἀργύρου σὲ νόμισμα τὸ ἔτος.

31. PAPANOLLI, *Le monete*, τόμ. I, σελ. 227. Πρβλ. ΤΖΑΜΑΛΗ, «Τὰ ἐπισημασμένα Σεζίνι», σελ. 77.

πρῶτες ὕλες ἀπὸ τῆ Β. Ἀφρική, καὶ ἓνα ἄλλο, μεγαλύτερο, μέρος πρὸς τὴ Βαλκανική, τὴν Ἑγγὺς καὶ Μέση Ἀνατολή. Δύο ἦταν κυρίως οἱ τρόποι διείσδυσης τῶν Βενετῶν: μέσω τῶν κτήσεών τους ἢ μέσω τῶν ἐμπορικῶν σταθμῶν (*fondaci*) στὰ μεγάλα λιμάνια, τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ τῆς Συρίας-Αἰγύπτου. Ἡ ἐπιβίωση τῶν κτήσεων ἐξαρτᾶτο ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ἐνδοχώρας τους, ποὺ πληρώνονταν σὲ μέταλλο. Οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι καὶ οἱ μισθοφόροι στρατιῶτες καὶ ναῦτες, οἱ τοπικὲς ἀρχὲς τῶν κτήσεων πληρώνονταν σὲ νόμισμα. Τόσο γιὰ τὰ ἐξοδα τῆς διοίκησης ὅσο γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν εἰδῶν διατροφῆς καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ μικροῦ διασυνοριακοῦ ἐμπορίου οἱ ἀξιωματοῦχοι λάμβαναν ἀπὸ τὴν μητρόπολη ποσότητα σὲ εὐγενὲς μέταλλο καὶ ποσότητα χάλκινων νομισμάτων. Τὰ τελευταῖα ἦταν ἐκεῖνα ποὺ ἔφθαναν στὰ χέρια τοῦ πλήθους, ἐνῶ τὰ ἀργυρᾶ (τὰ χρυσᾶ πάντα σπάνια) ἢ ἀποθησαυρίζονταν ἀπὸ τοὺς πλουσιότερους ἢ, τὶς περισσότερες φορές, κατέληγαν στοὺς μεγαλέμπορους τῆς γειτονικῆς ἐπικρατείας, ποὺ διακινουῦσαν ἀξίας εἶδη, ὅπως ξυλεῖα, δέρματα, βαμβάκι. Τὸ διασυνοριακὸ χρῆμα εἶχε δυὸ καταλήξεις: τὴν τράπεζα τῶν (τοπικῶν) χρηματομεσιτῶν (σαράφηδων) καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τοὺς κοσμηματοπῶλες τῆς μουσουλμανικῆς κοινωνίας. Οἱ πρῶτοι («ἐπαιζαν») μὲ τοὺς ξένους ἐμπόρους ἀλλάζοντας τὰ νομίσματα καὶ πολλὰς φορές τὸ μέταλλο κατέληγε στὴ *Zecca* τῆς Βενετίας, οἱ δὲ δεῦτεροι ἔλιωναν τὰ μέταλλα γιὰ κατασκευὴ κοσμημάτων ἢ καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἴδια τὰ νομίσματα ὡς μέρος τοῦ ἀτομικοῦ καλλωπισμοῦ. Τὰ χιλιάδες ἀργυρᾶ *grosso*, ἢ μικρότερα: *piccolo* (ἢ, ἀπὸ τὸ 1473, *marchetto*), *soldino*, *torne-sello*, σκορπίστηκαν στὴ Βαλκανική γιὰ τὴν πληρωμὴ διαπύλιων φόρων, μικροδασμῶν καὶ ὀφειλῶν στὸ δημόσιο καὶ γίνονταν περιζήτητα ἀπὸ τὰ ὀθωμανικὰ νομισματοκοπεῖα, τόσο τὰ περιφερειακὰ ὅσο καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ μέταλλό τους παρασκευάζονταν οἱ ἀκσέδες (ἄσπρα), καθὼς ἢ Ἀνατολὴ παρουσίαζε ἔλλειψη ἀργύρου³².

32. Ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς ἀμέσως προηγούμενες κοινωνίες, U. TUCCI, «L'avventura orientale del tallero veneziano nel XVIII secolo», *Archivio Veneto* ἔτος CXIII (1979), σελ. 93-95.

Ἐνῶ στὰ 1306 ἡ Βενετία ἔθετε περιορισμὸ στὴν ἐξαγωγή τοῦ grosso πρὸς τὴν Ἀνατολή, γιὰ νὰ μὴ φεύγει ἀνεξέλεγκτα ὁ ἀργυρος³³, μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐπέκταση ἀφήνεται πιὸ ἐλεύθερη ἡ διακίνηση, καθὼς τὸ τουρκικὸ νόμισμα συνεχῶς ὑποτιμόταν καὶ τὰ ἐκεῖ προϊόντα ἔφθαναν σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς γιὰ τοὺς Δυτικούς. Τὸ ἴδιο δὲν ἴσχυε γιὰ τὴν Ἑγγὺς καὶ Μέση Ἀνατολή, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν κτήσεις καὶ τὰ προϊόντα ἦταν πιὸ ἀκριβά, καθὼς ἔρχονταν συνήθως ἀπὸ τὴν ἐνδότερη Ἀσία. Ἐκεῖ τὸ ἀργυρὸ νόμισμα ἔπρεπε νὰ εἶναι πάντα ἀνόθευτο καὶ ἡ δίψα γιὰ πολὺτιμο μέταλλο ἦταν συνεχῆς ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς ἡγεμόνες. Τόσο ἡ συντήρηση τοῦ πολυἀριθμοῦ στρατοῦ ὅσο ἡ πολυτέλεια τῶν αὐλῶν τῶν ποικιλῶν νυμῶν ἀξιωματοῦχων ἀποζητοῦσαν ἀφθονο χρῆμα καὶ οἱ Δυτικοὶ ἐκεῖ ἔστελναν μόνον ἐλεγμένα τεμάχια. Ἡ ἀγορὰ τῆς Βαλκανικῆς ἦταν μικρὴ σὲ σύγκριση μὲ τὴν μεσανατολική.

Ἡ Βενετία (ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἐμπορικὲς ἰταλικὲς πόλεις) ἔπαιζε μὲ τὰ μέτρα καὶ σταθμὰ στὰ ὑπερπόντια ἐδάφη της, μέσα στὴν ἴδια τὴν αὐτοκρατορία της. Ἡ κερδοσκοπία αὐτὴ ἀπέφερε μεγαλύτερη ποσότητα σὲ εἶδος στὸν Βενετό³⁴, πρᾶγμα πού, συνδυαζόμενο μὲ τὴν ὑπερτιμημένη διατίμηση τοῦ βενετικοῦ νομίσματος σὲ σχέση μὲ τὶς ὑποδιαιρέσεις τῶν ἀξιῶν τῶν κτήσεων, καταδίκαιζε τὸ Λεβάντε καὶ τὴ λοιπὴ Ἀνατολή σὲ οἰκονομικὴ καχεξία³⁵. Καθὼς δὲ τὸ δεσποτικὸ κυβερνητικὸ καθεστῶς τῶν μουσουλμανικῶν (καὶ ὀθωμανικῶν) κρατῶν ἀπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξη κάποιου μεγέθους βιοτεχνιῶν καὶ ἱκανῶν ἐμπορικῶν ἐταιριῶν, μὲ παράλληλη τὴν

33. CESSI, *Problemi*, σελ. XLVI καὶ 63 (ἀρ. 69). Τὸ 1476 οἱ Γενοβέζοι συγκεντρώνουν torinesi γιὰ λιώσιμο.— PAPADOPOULI, *Le monete*, τόμ. II, σελ. 36.

34. Ἀκόμη καὶ μεταξὺ περιοχῶν ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει διαφοροποίηση. Ἡ Θήβα εἶναι σὲ βαθμίδα δευτέρη ἀπέναντι στὴ Γλαρέντζα. Στὴν πρώτη τὸ ὑπέρπυρο ἀξίζει 12 grossi καὶ στὴ δεύτερη 7 grossi. PEGOLOTTI, *La pratica*, σελ. 117 σειρὰ 3, 119 σειρὰ 8.

35. Στὰ κείμενα τοῦ 16ου αἰ. γίνεται διάκριση τοῦ ducato candioto καὶ τοῦ ducato τῆς Βενετίας. Τὸ κρητικὸ δουκάτο εἶναι ὑποτιμημένο ἀπέναντι στὸ βενετικὸ, καθὼς τὸ 1561 δεκαεξὶ κρητικὰ ἰσοδυναμοῦν μὲ δώδεκα βενετικά. Προφανῶς αὐτὴ εἶναι λογιστικὴ ἐξίσωση, καθὼς ἡ πληρωμὴ θὰ γινόταν σὲ ὑποδιαιρέσεις. Γ. ΠΛΟΥΜΙΑΔΗ, *Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ἰωάννινα 1985, σελ. 9, ἀρ. 29. Ὑπογραμμίζουμε ὅτι «κρητικὸ» δουκάτο δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ εἶναι μιὰ προσαρμογὴ (λογιστικὴ) τοῦ βενετικοῦ στὴν τοπικὴ διατίμηση.

ἀπληστία τῶν ὑπαλλήλων καὶ τῆς διοίκησης, ποὺ ἐκδηλώνονταν καὶ μετὴ διαρκῆ νόθευση τοῦ νομίσματος, οἱ εὐκαιρίες τῶν Δυτικῶν γιὰ πλουτισμὸ ἀύξανονταν.

Μετὸ τέλος τῶν φραγκικῶν κρατιδίων ἡ Βενετία σταμάτησε βαθμιαῖα τὴν κοπή τοῦ *tornesello* (ποὺ θὰ παύσει τὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰ.) καὶ προωθοῦσε τὸ *soldino* (*marchetto*)³⁶. Τὰ βενετικά *torneselli* ἔφθαναν σ' ὅλες τὶς νότιες κτήσεις, τὴν Κρήτη καὶ Αἰγαῖο, καὶ στὴν Βαλκανικὴ. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. τὸ *tornesello* ἀνταγωνίζεται τὸ *aspro* καὶ οἱ κάτοικοι τῶν κτήσεων ἀπὸ αὐτὸ κερδίζουν³⁷. Παράλληλα μετὰ *torneselli* στὶς κτήσεις ἔρχονται τὰ λοιπὰ νομίσματα τῆς μητρόπολης, σὲ ποσότητες ὅμως ποὺ ὀρίζονται σαφῶς στὴν ἀπόφαση κοπῆς στὴ *Zecca*. Ἡ ἑλληνικὴ βενετικὴ Ἀνατολὴ δὲν ἔχει πρὶν τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ. ιδιαίτερες σειρὲς νομισμάτων (πλὴν τῶν *torneselli*), ὅπως ἡ ἀδριατικὴ ἀκτὴ. Μία μόνο ἀναφορὰ ὑπάρχει γιὰ τὴν ἵδρυση νομισματοκοπείου στὴ Μεθώνη στὰ 1305, ποὺ δὲν φαίνεται ὥστόσο αὐτὸ νὰ λειτούργησε³⁸. Τόσο ἡ Κρήτη ὅσο καὶ ἡ Κύπρος, ποὺ εἶναι κτήσεις μετὰ ἐνδοχώρα, εἶχαν οἰκονομία ὅπου ἡ μᾶζα τοῦ πληθυσμοῦ (ἀκόμη καὶ αὐτοῦ ποὺ ζοῦσε στὰ ἐξώβουργα) ἐφάρμοζε τὴν ἀνταλλαγὴ προϊόντων, ἦταν δηλαδὴ στὰ ὅρια τοῦ ἐκχρηματισμοῦ. Πρῶτο χρήμα ἔφθανε μόνο στοὺς ὑπαλλήλους, τοὺς ἐμπόρους ποὺ εἶχαν βασικὰ ἐπαφὲς μετὰ τὸν ἔξω κόσμον καὶ σὲ φοροεισπράκτορες. Ὅταν ὅμως οἱ ντόπιοι ἔμποροι-ναυτικοὶ ἀυξήθηκαν (κυρίως στὴν Κρήτη) καὶ περισσότερο ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισαν τὰ μεγάλα ἔργα ἄμυνας, τῆς ὀχύρωσης καὶ διαρρύθμισης τῶν λιμανιῶν καὶ τῶν ἀνακατασκευῶν τῶν πόλεων, τὸ βενετικὸ κράτος ὑποχρεώθηκε νὰ ἀντι-

36. Π.χ. PΑΡΑΔΟΠΟΛΙ, *Le monete*, τόμ. II, σελ. 575, 577, 583. Τὸ 1473 γιὰ τὴν ἀγορὰ σιτηρῶν ἀπὸ τὴν «ex provincia Albanie» ἐντέλλεται ἡ κοπή *marchetti*, ποὺ ὅμως θὰ χρησιμοποιηθοῦν γι' αὐτὸ μόνο τὸν σκοπὸ. Τὸ 1480 ἀποστέλλονται 2.000 *soldini* στὴν Κρήτη καὶ λοιπὲς κτήσεις. Τὸ 1499 γιὰ τοὺς προσκυνητὲς πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους κόβονται *marchetti*.

37. PΑΡΑΔΟΠΟΛΙ, *Le monete*, τόμ. II, σελ. 69-70, 98-99, 124, 143. Στὰ 1522 τὸ *tornese* ἀκόμη ἔχει αἴγλη: «*ma sono tanti tornesi ch'è una cossa stupenda*», Μ. SANUDO, *Diari*, τόμ. XXXIII, στήλη 547.

38. PΑΡΑΔΟΠΟΛΙ, *Le monete*, τόμ. I, σελ. 141.

μετωπίσει ένα πλήθος ατόμων που είχε εγκαταλείψει τη γη και γινόταν «έργατικά χέρια» στα δημόσια έργα. Έπίσης, οι νέες εϋπορες γηγενείς οικογένειες αναζήτησαν βοηθητικό προσωπικό. Με τον τρόπο αυτό έγινε άμεση ή ανάγκη να πληρωθούν αυτά τα στρώματα, καθώς μάλιστα είχε πιά σχηματοποιηθεί στις πόλεις αγοραστικό κοινό, με περισσότερο ή λιγότερο ρευστό χρήμα στη διάθεσή του, υπήρχαν τεχνίτες και βιοτέχνες και όλοι αυτοί είχαν αποκοπεί από την οικονομία της ανταλλαγής (*baratto*). Για πρώτη φορά λοιπόν κόβεται, δειλά-δειλά, το 1498 το λεγόμενο *grossetto per navigare*, για τις κτήσεις. Αυτό δεν έγινε αποδεκτό, γιατί όλοι ήθελαν το μητροπολιτικό νόμισμα. Η προσπάθεια επαναλήφθηκε στην Κύπρο με τις καρτσίες (1553) και στην Κρήτη με το «καβαλλίνο» (χάλκινο), αλλά πιο πολύ με τις εκδόσεις του 17ου αιώνα. Τότε όμως θα κοπούν και έλληνόφωνα νομίσματα, αποτέλεσμα μιᾶς νέας πραγματικότητας, πολιτικῆς και ρεαλισμοῦ³⁹.

Τὸ Βυζάντιο δὲν κατόρθωσε ν' ἀντέξει στὴν κρούση τῶν εὐλύγιστων καὶ νεωτερικῶν θεσμῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἡ ὁποία ἀποδείχθηκε πιὸ δημιουργικὴ⁴⁰. Ἀπὸ τότε ἡ εὐρύτερη ἑλληνικὴ Ἀνατολή, πού ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἰσῆλθε μόνιμα καὶ παρέμεινε στὴν περιφέρεια τῆς Εὐρώπης, πράγμα πού περαιτέρω ἐπιβάρυνε ἡ ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Ἡ νομισματικὴ ἀγορὰ θὰ καθηλωθεῖ σὲ ρευστότητα, ἀνοικτὴ στὶς ἐξωτερικὲς παρεμβάσεις καὶ ἐξαρτημένη στὶς ἐπιλογές.

39. Για τις εκδόσεις αυτές, Α. Π. ΤΖΑΜΑΛΗ, *Νομίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου 1184-1976*, Ἀθήνα 1977, σελ. 97 κ.έ.

40. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Crise monétaire*, σελ. 145 κ.έ.